

**УЧИТЕЛЬ, ВИХОВАТЕЛЬ, ПЕДАГОГ-НОВАТОР
(маловідомі сторінки педагогічної діяльності
А.С. Макаренка)**

У статті розкрито погляди А.С. Макаренка на виховання різних категорій молоді в певні періоди його життя, починаючи з роботи учителем-вихователем у залізничних училищах, закінчуючи вихованням і освітою дітей зі складними долями в колонії та комуні.

Ключові слова: А.С. Макаренко, науково-методичні та художньо-педагогічні твори, праця, освіта і відпочинок вихованців, дослідники спадщини педагога у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці.

В статье раскрыты взгляды А.С. Макаренко на воспитание разных категорий молодёжи в определенные периоды его жизни, начиная от работы учителем-воспитателем в железнодорожных училищах, заканчивая воспитанием и образованием детей со сложными судьбами в колонии и коммуне.

Ключевые слова: А.С. Макаренко, научно-методические и художественно-педагогические произведения, труд, образование и отдых воспитанников, исследователи наследия педагога в отечественной и зарубежной педагогической мысли.

The article reveals the views of A.S. Makarenko on the education of different categories of youth in certain periods of his life, from a teacher-educator in the railway school, ending with the upbringing and education of children with severe fate the colony and the commune.

Key words: A.S. Makarenko, scientific methodical, artistic and pedagogical works, education and recreation students, researchers of the teacher's heritage domestic and foreign educational thought.

Постановка проблеми. Актуальність використання спадщини А.С. Макаренка у зв'язку з економічною кризою, коли в Україні збільшилася кількість безпритульних дітей, «дітей вулиці», значно зросла, виникла потреба поглибленого вивчення надбань педагога.

Аналіз актуальних досліджень. Перебудову освіти на сучасному етапі розвитку вітчизняного шкільництва проголошено в державних документах основою відтворення духовного потенціалу нації, подальшого становлення демократизації суспільства, виходу вітчизняної науки та культури на світовий рівень («Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ ст.», «Закон України «Про освіту», концепція національного виховання»).

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного виховання й освіти зробив видатний педагог А.С. Макаренко. Різні аспекти його багатогранної спадщини плідно вивчаються вітчизняними та зарубіжними педагогами-вченими, методистами, вчителями, державними діячами різних соціальних напрямів. Серед них дослідження Л.В. Крамущенко, М.М. Окси, Л.Ф. Пашко, Л.Д. Попової, А.А. Фролова, М.Д. Ярмаченка, Л. Пехі, Г. Хіміга. Однак сьогодні науково-виховні надбання педагога-новатора в галузі виховання дітей зі складними долями залишаються недостатньо розкритими і потребують подальшого вивчення.

Мета статті – розкрити теоретичні та практичні знахідки А.С. Макаренка, розглянути перспективи їх використання в сучасних умовах на основі аналізу творів педагога, нових архівних даних, праць його дослідників.

Виклад основного матеріалу. Вже перші кроки навчально-виховної роботи, коли А.С. Макаренко після закінчення однорічних курсів працював учителем у залізничних училищах, були пов'язані з новими знахідками форм і методів. До виховної діяльності залучалися батьки, учні разом з учителями вели власні педагогічні спостереження в навколишньому природному середовищі, використовували зібрані матеріали під час уроків.

Цікаві матеріали щодо маловідомих особливостей життя А.С. Макаренка висвітлено в працях зарубіжних західнонімецьких і чеських дослідників під керівництвом Г. Хілліга, Л. Пехі та їхніх колег. Західнонімецькі дослідники знайшли за кордоном молодшого брата А.С. Макаренка і допомогли йому надрукувати два твори: «Мій брат Антон Макаренко» та «Спогади про брата», де розповідається про юнацькі роки педагога, побут і умови життя сім'ї Макаренків, навчання та знахідки його діяльності як учителя-вихователя. Чеський педагог Л. Пеха, який багато років працював організатором і вихователем колективів для дітей зі складними долями, у своїх працях розповідає про досвід Чехії з цього питання.

До 100-річчя від дня народження А.С. Макаренка Л. Пеха разом з філософським факультетом університету ім. М.Ф. Палацького, кафедрою педагогіки факультету та Обласним інститутом удосконалення вчителів організував міжнародну науково-практичну конференцію, яка проходила 23 – 25 березня 1988 р. в місті Оломоуц. У конференції брали участь представники СРСР, ПНР, НДР, ФРН і ЧРСР. З доповідями від СРСР виступили: Л.В. Крамущенко, М.М. Окса, Л.Ф. Пашко, Л.Д. Попова, А.А. Фролов, М.Д. Ярмаченко, Г. Хілліг.

У конференції брав участь і виступав вихованець комуні Ф. Дзержинського І.Д. Токарев. Від імені всіх вихованців А.С. Макаренка він привітав учасників і зазначив, що приїхав з берегів великої ріки Волги з міста Горького, де народився друг і духовний наставник Антона Семеновича – Максим Горький. Розповів, що згідно з рішенням ЮНЕСКО, 100-річчя було активно відзначено в Москві як міжнародна подія, присвячена людині, яка все своє життя віддала вихованню, освіті, формуванню найкращих духовних якостей дітей зі складними долями.

У комуні І.Д. Токарев жив, набував знання, професійну підготовку та інші якості в 1934 – 1937 рр. Він наголошував, що А.С. Макаренко особливе значення у вихованні комунарів надавав трьом взаємопов'язаним напрямам у житті: праці, навчанню та відпочинку. Особливу роль педагог відводив праці, вважаючи антиморальним користування працею інших людей, якщо не виробляєш нічого самостійно. Вихованці віком 12 – 17 років працювали на двох сучасних для того часу заводах електроінструментів і фотоапаратів «ФЕД», випускали необхідну державі продукцію, що давало можливість відмовитися від державної дотації та перейти на госпрозрахунок.

Розкриваючи питання щодо місця освіти в житті комунарів, А.С. Макаренко зазначив: «Якщо ми хочемо виховати культурного радянського робітника, слід дати йому освіту (бажано – середню), кваліфікацію, дисциплінувати його, він має бути політично розвиненим, відданим членом робітничого класу, комсомольцем, будівником. Ми повинні виховати у нього поняття обов'язку і честі, він має постійно відчувати свої зобов'язання перед робітничим класом, уміти доброзичливо спілкуватися з товаришами, залежно від умов життя бути уважним, добрим, спокійним, веселим, підтягнутим і, водночас безкомпромісним у боротьбі за краще життя, головне – бути щасливим».

Важливу роль А.С. Макаренко надавав відпочинку вихованців під час літніх канікул. Традицією були чітко сплановані та добре організовані щорічні подорожі на Кавказ, у Крим, Москву, на беріг річки Сіверський Донець у місті Святогорськ. Подорожі були цікавими та змістовними. «Я до сьогоднішніх часів, – розповідав І.Д. Токарев, – зберігаю у своїй пам'яті подорожі в околицях міста Святогорська, відвідання підприємств Донбасу, різних колективних сільських господарств».

Згадував І.Д. Токарев і про організацію самоуправління в комуні. Всі комунари були поділені на загони на чолі з командирами, що входили в Раду командирів, яка вирішувала важливі питання життя комуні. Вищим органом комуні були загальні збори колективу,

присутніми на яких були педагоги, директори заводів, шефи комуни. На Раду командирів міг прийти кожен член колективу. Це був орган демократії, який вимагав від вихованців у першу чергу турбуватися про колективні інтереси.

Висвітлюючи маловідомі сторінки педагогічної діяльності А.С. Макаренка, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на новаторських поглядах педагога щодо організації на Харківщині дитячого трудового корпусу (ДТК). З Харковом, який у 1918 – 1933 рр. був столицею УРСР, нерозривно пов'язане життя А.С. Макаренка. Тут повністю сформувалася науково-педагогічна концепція педагога, було написано основні науково-теоретичні та художньо-педагогічні праці. За свідченням його дружини й соратниці переїзд до Харкова і «завоювання Куряжа» були періодом інтелектуального розквіту та творчої зрілості А.С. Макаренка.

Архівні матеріали, що збереглися в Харківських міському та обласному архівах, свідчать, що в 1927 – 1928 рр. А.С. Макаренко активно співпрацював з харківською окружною комісією допомоги дітям, вирішуючи питання про об'єднання всіх дитячих будинків і колоній Харківщини в єдиний самоокупний трудовий корпус на умовах госпрозрахунку. Варто уваги те, що ще в кінці 1926 р. А.С. Макаренко наголошував на підвищенні якості трудової підготовки вихованців шляхом розширення майстерень колонії ім. М. Горького і ця ідея була підтримана секретарем Центральної комісії допомоги дітям УРСР М.І. Куликом.

Пропозиції А.С. Макаренка щодо організації на Харківщині ДТК, що функціонував на засадах самоокупності та госпрозрахунку з липня 1927 по січень 1928 рр. не менше 10 раз обговорювалися на засіданнях окружної комісії. Головні доповіді про систему навчально-виховної роботи корпусу, його управління та фінансування були зроблені А.С. Макаренко 18 серпня і 15 вересня 1927 р. Доповідь 18 серпня була присвячена реорганізації закладів Харківського окружного відділу народної освіти. Головними недоліками в їх роботі педагог уважав: відсутність чіткої цільової установки і єдиного управління, непрофесійний підбір педагогічних кадрів, неправильне розподілення коштів на утримання закладів.

Основу педагогічно цілеспрямованої організації системи роботи ДТК А.С. Макаренко вбачав у тому, щоб створити єдине корпусне управління з окремими галузями – дослідницькою, трудовою, виконавчою та ін. Єдине управління уможливило б прищеплення дисципліни і налагодження чіткого керівництва окремими дитячими оди-

ниціями. Необхідно було створити міцну економічну базу корпусу, залучити вихованців до процесів трудового стремління, розширити права дитячого колективу та системи самоуправління, зменшити дрібне наглядання.

Грошові кошти А.С. Макаренка пропонував передати корпусному управлінню з правом їх вільного розподілу в межах загального плану, майстерні територіально об'єднати, створити на їх основі невеликі фабрики або заводи, радив не розподіляти шефство за окремими закладами, на допомогу окружній комісії з підбору безпритульних доцільно організувати спеціальну дитячу міліцію. Оперативна робота дитячої міліції повинна була проводитися згідно з існуючим планом, урахуовуючи можливості дитячих закладів. Частина дитячих закладів необхідно повністю реорганізувати, в деяких з них створити гуртожитки для випускників. У доповіді педагог зазначив, що особливої різниці між безпритульними і правопорушниками немає, правопорушники лише більш активні.

Після виступу А.С. Макаренка комісією було ухвалено рішення: доповідь прийняти до відома, просити основний відділ народної освіти представити проект організації трудового корпусу, робочій трійці детально ознайомитися з ним, свої висновки винести на засідання Президіуму окружної комісії допомоги дітям.

15 вересня 1927 р. А.С. Макаренко виступив на засіданні окружної комісії допомоги дітям з детальною доповіддю про проект створення і управління ДТК Харківщини. Основні положення проекту відбито в короткому протокольному записі його виступу, який зберігся в архіві, де йдеться про те, що всі заклади колонії, гуртожитки, дитячі будинки будуть об'єднані в трудовий корпус. Укрупнення дитячих будинків можна буде обговорювати лише тоді, коли з'явиться можливість побудувати дитбудинок приблизно на 1000 дітей, що на той час зробити неможливо, тому доводиться працювати з 22 одиницями. Окрім керівного, проводитиметься й господарче об'єднання.

Раніше були будинки для правопорушників, цього після реорганізації дитячих закладів не має бути. Необхідно організувати первісну колонію, в якій апарат буде суто дослідницький. Протягом місяця вихователі мають вивчати характер того чи іншого підлітка, після чого їх розподіляють по дитячих закладах з урахуванням виду самого закладу і характеру дитини. До складу апарату центрального управління ввійдуть: завідуючий, його помічник, завідуючий виробничою частиною, який відповідатиме за комерційні функції, завідуючий шкільною роботою. Буде виокремлено фізкультурний центр і техніч-

ний персонал. У закладах будуть завідуючі, інший персонал призначатиметься за домовленістю із завідуючим, зокрема й педагоги, що дасть можливість краще налагодити роботу дитячих закладів.

Вирішено зберегти існуючі штати для того, щоб збільшити заробітну плату апарату дитячих установ. Увесь існуючий штат буде переглянуто, звертатиметься увага на освіту, стаж, педагогічну підготовку. Зазначалося, що асигнування на навчальну частину дуже малі, тому, щоб придбати бібліотеку, необхідно асигнувати з боку окружної комісії допомоги дітям біля 20 000 карбованців.

У виступах під час обговорення доповіді розглядалися питання шефства над корпусом, матеріальної допомоги дітям, особистості педагогів та деякі інші. У заключному слові А.С. Макаренка наголосив, що матеріальну допомогу слід концентрувати в корпусі, а не розпиляти. Мета корпусу щодо цього пов'язана з тим, щоб регулювати кошти між колоніями, а у випадку їх економії в кінці року створювати зворотний капітал, який використовуватиме управління корпусом в інтересах колективу. А.С. Макаренко зазначав, що педагогами слід призначати осіб, які добре знають практичну педагогічну роботу, а не тих, які тільки мають диплом.

Після цієї доповіді А.С. Макаренка Президіум прийняв рішення: вважати, що структура об'єднання керівництва дитячими закладами в окрему одиницю при окружному відділі народної освіти — цілевідповідна; наголосити, що це об'єднання дасть можливість цілеспрямовано розподіляти кошти на майстерні, управління і виховання дітей; погодитися з порядком фінансування дитячих закладів через трудовий корпус (для цього кожен заклад повинен мати затверджений корпусом кошторис); підтримати окружний відділ народної освіти щодо клопотання перед окрвиконкомом про дозвіл маневрувати коштами, перекидаючи їх з одного дитячого закладу в другий з відома окружного фінансового відділу.

Вищезазначене доводить, що новаторська ідея створення та теоретичного обґрунтування системи роботи ДТК належала А.С. Макаренку. Теоретичне й організаційне обґрунтування діяльності корпусу подано педагогом у двох творчо розроблених документах — «Статуті дитячого трудового корпусу (перший варіант)», який містив три розділи: загальні положення, кошти трудового корпусу, органи управління ДТК і порядок їх діяльності; «Положенні про надання коштів на утримання закладів трудового дитячого корпусу». «Статут» було дорацьовано педагогом та опубліковано під назвою «Проект Статуту управління дитячими шкільно-трудовами колоніями».

«Положення про надання коштів на утримання закладів трудового дитячого корпусу» – документ маловідомий. Він складається із семи пунктів, у яких обґрунтовуються питання фінансування корпусу. У ньому А.С. Макаренко пропонував передати кошти, що виділялися державою на потреби дитячого трудового корпусу в безпосереднє розпорядження управління корпусом і надати управлінню право самостійно маневрувати цими коштами, повідомляючи про це окружний фінансовий відділ.

Президіум окружної комісії допомоги дітям підтримав розроблений А.С. Макаренко проект створення на Харківщині дитячого трудового корпусу і висунути педагогом ідею фінансового обґрунтування його роботи. Але фінансовий відділ Харківського окрвиконкому на засіданнях 4 та 6 жовтня 1927 р. не погодився зі складеним А.С. Макаренко проектом про надання і використання коштів на утримання дитячих трудових колоній управлінню корпусом. Це спонукало А.С. Макаренка подати заявку про те, що, якщо запропоноване ним положення про фінансування роботи дитячого трудового корпусу не приймається, то і розроблений ним проект Статуту дитячого трудового корпусу відпадає. Про це свідчить і надпис на даному документі: «Згідно із заявою т. Макаренка сам статут відпадає». Таким чином, творчі надбання педагога-новатора щодо поліпшення виховання і навчання підростаючого покоління, укріплення духовних якостей і здоров'я молоді шляхом створення на Харківщині дитячого трудового корпусу на засадах самоокупності та госпрозрахунку через бюрократизм чиновників не були впроваджені в життя.

Слід також зазначити, що цінні думки з питань поліпшення діяльності управління дитячими закладами Харківського округу А.С. Макаренко висловив 6 січня 1928 р. у виступі на засіданні Президіуму окружної комісії допомоги дітям. Зберігся протокольний запис виступу, де йдеться про те, що основну частину роботи управління було спрямовано на підвищення якості діяльності дитячих закладів, підбір кращого педагогічного персоналу, створення міцного дитячого колективу. Наголошувалося, що в даний період стан роботи дитячих колоній Харківського округу в цілому задовільний, за винятком Богодухівської і Зеленогайської. Богодухівська колонія не може розвиватися через матеріальне становище, а Зеленогайська доведена до скрутного становища бездарним колишнім завідуючим.

У інших колоніях Харківщини, зазначав А.С. Макаренко, робота налагоджується, особливо – в Будах, Дергачах, у Вовчанському дитячому містечку. Незабаром має відбутися з'їзд завідуючих дитячими закладами, на якому обов'язково слід навести перелік досягнень,

котрі необхідно здійснити в цьому році. Наприклад, грамотності, санітарії, створення спільного загального колективу дітей і педагогів, чіткої організації первинного колективу, правильної постановки політичного виховання та вирішення інших важливих навчально-виховних питань.

Основне завдання, яке потрібно вирішити, – підібрати педагогічно підготовлених завідуючих колоніями і залишити на місцях тих досвідчених завідуючих, які вже працюють. Також дуже важливо підібрати педагогічний персонал, що складно зробити у зв'язку з низькою зарплатою. Це питання буде вирішено тоді, коли завдяки кількості підвищиться якість педагогів. Гуртожитки слід залишити, тому що потреба в них дуже велика.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В умовах економічної кризи, коли в Україні зросла кількість безпритульних дітей, аналіз творів А.С. Макаренка, архівних даних, робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників свідчить про підвищену значущість науково-виховних надбань педагога-новатора, особливо в трьох взаємопов'язаних напрямках формування особистості: продуктивній праці, освіті та відпочинку дітей. Важливу роль А.С. Макаренко надавав продуктивній праці на основі самовдосконалення особистості; освіті, що за змістом відповідала інтересам дітей; чітко спланованому відпочинку, спрямованому на розширення світогляду та укріплення здоров'я дітей.

Використання спадщини А.С. Макаренка потребує поглибленого вивчення під час процесу підготовки вчительських кадрів, а також у навчально-виховній роботі різних типів сучасних шкіл й інших соціально-педагогічних закладів, що виховують підрастаюче покоління.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Макаренко А.С.* – Педагогические сочинения: В 8-ми т., Т.4 / Составители: М.Д. Виноградова, А.А. Фролов. – М.: Педагогика, 1984. – С. 342 – 375.
2. Наукова і громадська педагогічна діяльність А.С. Макаренка в Харківській комісії допомоги дітям / мова – російська / Попова Л.Д. Канд. пед. наук., професор, Харків, СРСР. – Збірник матеріалів міжнародної конференції до 100-річчя від дня народження А.С. Макаренка, яка відбулася 23 – 25 березня 1988 р. в місті Оломоуц, Чехословакія, 1989. – С. 31 – 41.
3. Науково-виховна спадщина А.С. Макаренка: теоретичні здобутки й досвід. – Історія педагогіки. – Навчальний посібник. За загальною редакцією члена-кореспондента АПН України д. пед. наук, проф. Г.В. Троцько. – Харків, 2008. – С. 438 – 469, С. 472 – 482.